

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl : 1967

Cilt : XV

Yayın Komisyonu :

Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN, *Dekan*

Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, *Başkan*

Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU

Prof. M. Tayyib OKIÇ

Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU

Doç. Dr. Bahriye ÜÇOK

Mustafa FAYDA, *Sekreter*

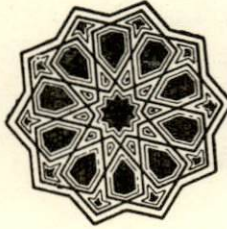
Yıl : 1967

Cilt : XV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

№ : XV

№ : LV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARİHİNDEN YERİNE KURULAN

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1968

İ Ç İ N D E K İ L E R

Fevziye Abdullah TANSEL, <i>Seyyid 'Aziz Mahmud Hudâyi</i> ..	1
Doç. Dr. Talât KOÇYİĞİT, <i>I. Goldziher'in Hâdisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi</i>	43
—, <i>Mevzû Hadislerin Zuhuru</i>	57
Doç. Dr. Necati ÖNER, <i>Klasik Mantukta Modalite</i>	69
Doç. Dr. Cavit SUNAR, <i>Heraklit ve Oluş Meselesi</i>	87
Doç. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>'Abdurrazzâk İbn Hemmâm ve Tefsiri</i>	99
—, <i>Vücûhu'l-Kur'âna Dâir Bilinmiyen Yeni Bir Eseri</i>	113
Osman KESKİOĞLU, <i>Türkiye'de Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı</i>	121
Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, <i>İbâdilere Ait Bazı Metinler</i>	141
Doç. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İbn Bâcce ve Felsefesi</i>	151
Dr. Hüseyin ATAY, <i>İslâmda Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)</i>	155
Dr. Mehmet MAKSUDOĞLU, <i>Tunusta Hâkimiyetin Dayılardan Beylere Geçişi</i>	173
Doç. Dr. Katherina MOMMSEN, Çev. Beyza MAKSUDOĞLU, <i>Goethe ve İslâm</i>	187
<u>Kitap Tanıtma ve Tenkitleri:</u>	
<i>The Kurrah Papyri from Aphrodito in the İnstitute (Dr. Hüseyin Atay)</i>	213

—, <i>The Rise of the North Arabic Script and its Kuranic Development With a full Description of the Kuran Manuscriptis in the Orientale Institute</i>	219
—, <i>Studies in Arabic Papyri I</i>	
<i>al-Arab fi Hazaratihim ve Sakafetihim ila Ahiri'l-Asri'ul-Emeviyyi</i> (Mustafa Fayda)	225

I. GOLDZİHER'İN HADİSLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİNİN TAHLİL VE TENKİDİ

Doç. Dr. TALÂT KOÇYİĞİT

Bu yazımızda, geçen asrın ünlü müsteşriklerinden Ignaz Goldziher'in hadisle ilgili bazı görüşleri üzerinde durmak istiyoruz. 1921 senesinde vefat etmiş olan Goldziher, İslâmî ilimler üzerindeki tetkikleriyle şöhret kazanmış yahudi asıllı bir macardır. Hadisle ilgili görüşlerini, iki cilt halinde yayınlamış olduğu *Muhammedanische Studien*¹ adlı eserinin ikinci cildinde toplamıştır. Bu cilt daha sonraları Léon Bercher tarafından *Etudes sur la tradition Islamique*² adı altında fransızcaya tercüme edilmiştir.

Goldziher'in hadisle ilgili görüşlerini burada tetkike girişirken, şu hususu hemen belirtmek isteriz ki, arapça kaynaklara derin vukufu olması dolayısıyla "müsteşriklerin şeyhi" addedilen bu şahsın islâmî sahalarda telif ettiği eserler, halen ve bilhassa müsteşrikler arasında en mühim kaynak olarak kullanılmakta, onlardan yapılan nakiller, ileri sürülen bir takım görüş ve iddiaların delilleri olarak gösterilmektedir. Durum böyle olunca, Goldziher'in eserlerinde ileri sürülen fikirleri bilmek, onlarla istihdaf edilen gayeyi öğrenmek, ilâhiyatçılarımız için zarurî olmak icabeder. Bu hususu gözönünde bulundurarak, Goldziher'in hadîs meselelerine tahsis ettiği kitabına istinaden bazı görüşlerinin tahlil ve tenkidini yapmağa çalışacağız.

Burada esefle kaydedelim ki, İslâmî sahalardaki munsif araştırmalarıyla ilme gerçekten hizmet eden müsteşrikler yanında, İslâm dinine ve müslümanlara ehl-i salıp zihniyetiyle saldıran, onları ifsat edebilmek için tarihî vâkı'aları tahrif etmekten çekinmeyen müsteşriklerin de mevcudiyeti bir gerçektir. İşte, müsteşriklerin şeyhi sayılan Goldziher bunlardan biridir. Bizce onun şeyhliği, İslâmî gerçekleri tahrif etmek ve bu tahrifi, bir takım delillere

1 Halle 1890.

2 Paris 1952. Bu yazımızda, *Etudes sur la tradition Islamique*'in Doç. Dr. Mehmet Hatiboğlu tarafından yapılan ve henüz neşredilmemiş olan türkçe tercümesinden istifade edilmiştir.

istinad ettirmek hususunda gösterdiği meharettedir. O, bazı hadislerin, samimî hadis imamları tarafından *mevzû'*, yani uydurma olduklarına hükmedildiğinden habersiz görünerek, İslâmî esasların, bu hadislerle irtibatını araştırır, sonra da bu hadislerin uydurma olduklarını isbat ile, İslâm esasları üzerinde şüphe ve tereddütler yaratmağa çahşır. Fransızcaya tercüme edilmiş hadisle ilgili kitabının daha baş taraflarında, sahabeyi ittiham ederek, Hazreti Peyberin vefatını müteakıp, onun zihniyetine uygun dinin talimi mahiyetindeki bir yığın sözün ona isnad edildiğini ve bu iş yapılırken hiç bir endişe duyulmadığını ileri sürer³.

Goldziher'e göre, hadislerin ekseriyeti, ilk iki asır içinde, İslâm dininin tarihî ve ictimai inkişafının tabii bir neticesidir. Bu bakımdan hadisler, İslâmiyetin zuhuru ile ilgili değil, fakat daha sonraki devirlerde, bu dinin inkişafı ile ilgili vesikalardan ibarettir⁴. Bir başka ifade ile, hadisler, İslâm dininin müteakıp asırlarda, ibadet ve akaidiyle bir bütün olarak tesbit ve tanzim edilmişinin delillerini teşkil ederler. Bu, Goldziher'e göre şu demektir ki, İslâmiyetin ilk bir kaç asrında, ortada hadis diye bir şey yoktur. Ortada hadis olmayınca, hadîse dayanan İslâm dini ibadet ve akaidinin mühim bazı kısımları da yoktur. Fakat ne zaman ki hadisler, dinin ikmalî için yeter derecede imal edilmiş veya uydurulmuşsa, işte o zaman dinin tesbit ve tanzimi işi de mümkün olabilmıştır⁵.

3 Léon Bercher tercemesi. s. 5.

4. Adı geçen eser, s. 6.

5. Aynı yer. Goldziher, bu görüşleri ileri sürerken, Hazreti Peygamberin hayatının sonlarına doğru, İslâm dininin ibadet, akaid ve sair hükümleriyle bir bütün olarak tekemmül ettiğini kabullenmemekte; bu gerçeği açıkça ortaya koyan Kur'anı Kerimin *اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ* "Bugün dininizi ikmal ettim" âyetinden habersiz görünmektedir. Goldziher'in ihmal ettiği, veya ihmalinde kendi cephesinden fayda mülâhazasında bulunduğu daha başka âyetler de vardır. Bu âyetlerde, bir taraftan Hazreti Peygambere, kendisine gönderilen ahkâmın müslümanlara tefsir ve tebyini emredilirken, diğer taraftan müslümanlara da Hazreti Peygambere itaat etmeleri ve onun getirdiklerini almaları, nehyettiği şeylerden uzaklaşmaları emredilmiştir. Kur'anı Kerimin bu emirlerinin ilk müslümanlar tarafından titizlikle tatbik olunduğuna şüphe yoktur. Bunun en büyük delili, evlerinden ve çadırlarından sadece yağmacılık için çıkan câhiliyye Araplarının, çok kısa bir zaman sonra, dünyaları fethedecek bir ruh kazanmış olmalarıdır. Onlara bu ruhu veren kuvvet, İslâmın getirdiği imandan başka bir şey değildir. Onlar, işte bu imanla Hazreti Peygambere bağlanmışlar ve onun peşinden giderek yarım asır içerisinde ilk İslâm İmparatorluğunu kurmuşlardır. Yine bu imanla onun sözlerini veya sünnetini, henüz o hayatta iken en mükemmel bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Her ne kadar daha sonraki devirlerde, pek çok uydurma hadisler türemişse de, bunlar samimi hadis imamları tarafından titizlikle ayıklanmıştır. Bu bakımdan, Goldziher'in iddia ettiği gibi, uydurma hadisler, dinin tesbit ve tanziminde en ufak bir rol oynamış değildir.

İşte Goldziher'in, kitabının ilk 5 - 6 sahifelik bölümünde hadislerle ilgili olarak ileri sürdüğü görüşler, bunlardan ibarettir. Bu görüşlerde, daha ilk anda göze çarpan kasıt, her insaf sahibi tarafından kolayca anlaşılabilir bir niteliktedir. Bu kasıt, doğrudan doğruya dinedir; zihinlerde din hakkında şüphe yaratmak ve onu ifsad etmeğe matuftur. Maamafih biz, Goldziher hakkında peşin hüküm vermiş olmamak için, görüşlerini doğrulamak maksadiyle ileri sürdüğü delillerini gözden geçirecek ve hükmümüzü, bu delillerin tahlil ve tenkidinden sonra hasıl olacak kanaata göre vereceğiz.

Goldziher, hadisler hakkındaki umumî görüşünü kitabının baş tarafında açıkladıktan sonra, bu görüşü oturtabileceği bazı temeller aramak gayretine girişmiştir. Bu maksatla sözü, ilk dört halifeyi takip eden Emevî iktidarına getirmiş ve bu iktidar sâhiplerinin, din ve sünnet düşmanlığını açıktan açığa ortaya koyduklarını ve bu suretle, ilâhiyatçılarla aralarında şiddetli bir husumetin meydana geldiğini iddia etmiştir. İşte bu iddia, Goldziher'in hadîs vaz'ı ile ilgili görüşlerinin ilk temeli olmuştur. Bu temel üzerine Goldziher şu binayı yerleştirmiştir: Emevi devrinde rejime muhalif ilâhiyatçılar hadis tarlasını yalnız başlarına işlememişlerdir. Hâkim olan iktidar da tembel tembel oturmamış, fakat fikirlerine herkes tarafından itibar gösterilmesi, dindar çevrelerin muhalefetinin susturulması ve görüşlerinin desteklenmesi için onlar da hadîs imaline başlamışlardır. Bu bakımdan, Goldziher'e göre, hadislerin resmî yönden imali ve neşri işi, çok erken bir devirde başlamıştır⁶.

Goldziher, bu iddiasını teyid etmek maksadiyle Taberî'den şöyle bir haber nakletmiştir: İlk Emevî halifesi Mu'âviye, Hicretin 41 inci senesinde Muğire İbn Şu'beyi Kûfe'ye vâli tayin ettiği zaman, ona, 'Ali'ye şetmetmekten ve onu kötülemekten, 'Osmân'a rahmet dilemekten ve onu methetmekten çekinmemesini emretmiş ve şöyle demiştir: "Ali taraftarlarından uzak dur; onları hadîs kaynakları olarak dinleme (yani onlardan hadîs alma); 'Osmân taraftarlarına yakınlık göster; onları hadîs kaynakları olarak dinle (yani onlardan hadîs al)"⁷. Goldziher, bu haberi naklettikten sonra, Emevî halifelerinin, kendi çıkarları için resmî yoldan hadîs uydurmağa teşvik ettiklerini ve emirler verdiklerini ileri sürmüştür. Ona göre bu iddianın delili, biraz önce zikrettiğimiz "Ali taraftarlarından uzak dur, onlardan hadîs dinleme; 'Osmân taraftarlarına yakınlık göster, onların hadîslerini dinle" mahiyetindeki haber olmuştur. Çünkü Goldziher, Mu'âviye'nin bu sözünü "Ali aleyhine ve 'Osmân lehine

6 Adı geçen eser, s. 43.

7 Aynı yer.

hadis uydurmaktan çekinme” şeklinde tefsir etmiştir. Nitekim mezkûr haberi naklettikten sonra şöyle demiştir: “Burada, ‘Ali aleyhindeki hadislerin tasni ve neşrini teşvik, onun lehindeki hadisleri de bertaraf etmeğe matuf resmî bir emir vardır. Emeviler ve onların siyasî taraftarları kasıtlı yalanlarını mukaddes bir hava içinde neşretmekten endişe duyacak kimseler değillerdi. Meselâ bu yalanları, isimleri hücumu maruz kalmıyacak dindar kimseler vasıtasıyla yaymaktan ibaret kalıyordu. Bu işi yapacak kimseler de her devirde bulunuyordu”⁸.

Şimdi biz, Goldziher’in bu tefsirini bir tarafa bırakarak, Mu‘âviye’nin bir vâlisine verdiği bu emri bize nakleden Taberî’ye, yani Goldziher’in asıl kaynağına bakalım ve haberle ilgili basit bir araştırma yapalım. Filhakika, Taberî tarihinin 51 inci sene ile ilgili olayları arasında, Mu‘âviye’nin, Mugîre İbn Şu‘be’ye, ‘Ali’ye şetmetmek hususundaki bir emrini görürüz. Bununla beraber, Goldziher’in iddia ettiği gibi ‘Ali taraftarlarından hadis almamak veya ‘Osmân taraftarlarının hadislerini dinlemek hususunda sarih bir emrin bulunmadığını da hayretle müşahade ederiz. Bu hususu açıkça görmek için Taberî’nin haberini burada aynen nakledelim:

لَا تَتَّحِمَنَّ عَنْ شَتْمِ عَلِيٍّ وَذَمِّهِ وَالتَّرْحِيمِ عَلَيَّ عُثْمَانَ وَالِاسْتِغْفَارَ لَهُ
وَالْعَيْبَ عَلَى أَصْحَابِ عَلِيٍّ وَالْإِقْصَاءَ لَهُمْ وَتَرْكَ الْإِسْتِمَاعِ مِنْهُمْ
وَبِاطْرَاءِ شِيعَةِ عُثْمَانَ وَالْإِدْنَاءَ لَهُمْ وَالْإِسْتِمَاعِ مِنْهُمْ

Bu haberde, Goldziher’in, iddiasına mesnet ittihaz eylediği ibareler, altı çizilmiş olan منهم ile ترك الاستماع sözleridir. Yani ‘Ali taraftarlarından istimâ’ استماع in terki, ‘Osmân taraftarlarından da istimâ’ın lüzumu. İstimâ’ استماع lugatta işğâ’ اصفااء yani kulağı sesin geldiği tarafa eğip onu dinlemek manâsına gelir. Bunun dışında kelimenin her hangi bir istilah manâsı da yoktur, ve esasen Taberî’de hadisle ilgili hiç bir söz geçmemektedir. Buna göre, Mu‘âviye’nin emri “‘Ali taraftarlarını dinleme, ‘Osmân taraftarlarını ise dinle” manâsındadır. Buna en açık ifadesiyle “ona kulak asma” diyebiliriz.

Görüldüğü gibi, Taberî’nin haberinde, Goldziher’in iddia ettiği gibi hadis dinlemek veya dinlememekle ilgili her hangi bir mana yoktur. Hele “‘Ali aleyhinde ve ‘Osmân lehinde hadis uydurmak” manâsı tamamiyle hayal mahsulüdür. O halde, hiç tereddüt etmeden diyebiliriz ki, Goldziher, içinde sakladığı bir gaye uğruna, bu haberin manâsını tahrif etmiştir.

⁸ Aynı yer.

⁹ Taberî, IV. 188

Peki, Goldziher bu haberi niçin tahrif etmek lüzumunu hissetmiştir, veya bu haberin tahrifi ile ne gibi bir neticeye ulaşmak istemiştir? Bu sorunun cevabını, yine kendi kitabından kolayca çıkarmak mümkündür. Nitekim, Taberî'de yer alan bu habere "‘Alî aleyhine ve ‘Osmân lehine hadis uydur" manâsı verdikten sonra, hadis vaz'ının Mu'âviye'nin emri ile resmen başladığı iddiasında bulunmuş ve yukarıda da naklettiğimiz gibi, "mesele, uydurulan bu hadisleri, isimleri hücumla maruz kalmıyacak dindar kimseler vasıtasıyla yaymaktan ibaret kalıyordu" demiştir. İşte Goldziher, bu iddiayı ileri sürdükten sonra Emevî halifelerinin âmâline hizmet edecek, yani onlar tarafından uydurulması emrolunan hadisleri halk arasında yayabilecek dindar bir hadisçi aramak gayretine girişmiştir. Bu hadisçi kim olabilir?

Goldziher'in, Taberî'den naklettiği bir haberi bu şekilde tahrif ettiğini gördükten sonra, Emevîlerin âmâline hizmet edecek bir hadisçi ararken sâhip olduğu düşüncüyü ve içinde sakladığı gayeyi tahmin etmek, bizce artık güç bir iş olmayacaktır. Goldziher, öyle bir hadisçi bulmalıdır ki, müslümanlar arasında hadis rivayetiyle şöret kazanmış, adalet ve zabt şartlarını haiz, şıka, yani güvenilir bir kimse olsun. Rivayet ettiği hadisler, muteber hadis kitaplarında yer almış bulunsun. Ta ki, onun Emevî halifelerinin emri ile hadis uydurup yaydığı ileri sürülünce, müslümanların hadise olan güvenleri sarsılsın dolayısıyla, İslâm dini hakkında kalplerine şüphe girsin.

Goldziher, işte bu düşünce ve gaye ile, istediği evsafıta bir hadisçi bulmakta gecikmemiştir. Bu hadisçi, meşhur imâm muhaddis Muhammed İbn Sihâb ez-Zuhrî (Ö. 124 / 741) dir.

Goldziher'e gelinceye kadar, cerh ulemasından hiç birinin yalancılıkla itham etmediği, hattâ üzerine en ufak bir toz bile kondurmayıp medh u senada bulunduğu Zuhrî, meşhur imâm Sa'îd İbnü'l-Museyyib'in talebesi ve yine meşhur imâm Mâlik İbn Enes'in hadîsteki şeyhidir. Hadisleri, başta Buḥârî ve Muslim olmak üzere bütün hadis kitaplarında yer almıştır.

Hadis imamlarından 'Alî İbnü'l- Medîni'nin belirttiğine göre Zuhrî'nin yaşadığı devirde hadis ilmi, hemen hemen altı kişi etrafında dönüyordu ki, bunlardan biri Zuhrî idi¹⁰. Sufyân İbn 'Uyeyne'ye göre, halk arasında, sunneti Zuhrî'den daha iyi bilen bir kimse yoktu. Keza Makḫūl de onun hakkında buna benzer bir ifade kullanmış ve "yer yüzünde, sunneti Zuhrî'den daha iyi bilen bir kimse kalmadı" demiştir¹¹. Aḥmed İbn Ḥanbel'e göre, o, halk ara-

10 Zehabî, *Tezkiratu'l - Huffâz*, I. 111.

11 Aḥmed İbn Ḥanbel, *Kitâbu'l - 'İlel*, I. 22; İbn Ebi Ḥâtim, *Kitâbu'l Cerh ve't-ta'dil*, IV/1, 73 - 74.

sında hadisi en güzel ve isnadı en sağlam olan bir kimse idi¹². Nevevî ise, bütün hadis imamlarının, onun celâleti, hafıza, zabt ve adalet yönlerinden güvenilir bir kimse olduğu üzerinde ittifak ettiklerini söylemiştir¹³.

İşte, Zuhrî hakkında bütün hadis imamlarının kanaatları bu merkezde iken, müsteşriklerin şeyhi Goldziher, onu yalancılıkla itham ediyor ve Emevî halifleri adına hadis vaz ederek bunları halk arasında yaydığını ileri sürüyor. Goldziher'in bu iddialarında istinad ettiği deliller nelerdir? Bütün hadis ulemasının medhusena ettiği Zuhrî, bu müsteşrikın ileri sürdüğü şekilde gerçekten hadis uydurmuş mudur? Yoksa, bu da biraz önce örneğini gördüğümüz tahrif olayı gibi Goldziher'in içinde saklı emellerini tahkik etmek bâbında bir başka oyunu mudur? İlk bakışta iddia ve ithamın, Zuhrî gibi pek çok hadis rivayet etmiş, hadisleri *Kutubi Sütte* adıyla maruf sahih kitaplara girmiş bir imama yöneltmiş olması, Goldziher'in aynı oyuna devam ettiği inancını kuvvetlendirmektedir. Filhakika Zuhrî, bu müsteşrikın iddia ettiği gibi hadis uydurmuş olsa idi, hadis imamları arasında kezzâb ve vazzâ' yani yalancı ve hadis vazedicisi olarak şöhret kazanır, ondan, medh u sena yerine zem ile bahsederlerdi. Zira hadis münekkitleri, hiç kimsenin tesiri altında kalmadan, yalancıları cerh ile halka teşhir etmekten çekinmemişlerdir. Yalnız yalancıları değil, fakat hadis rivayetinde en ufak hata yapanları dahî zayıf râviler arasında zikretmeyi, onların hadislerini ihtiyatla karşılamayı, dinin selâmeti bakımından zaruri görmüşlerdir. Hal böyle iken Zuhrî'den medh u sena ile bahsetmişler, onun hadislerini almakta tereddüt göstermemişlerdir. Niçin, Goldziher'in ona isnad ettiği yalancılık vasfı, bu münekkitlerin meçhulü kalmıştır? Eğer gerçekten o, Emevîler adına hadis uydurdu ise, niçin onun en şöhretli hocası Sa'îd İbnü'l-Museyyib ona itiraz etmemiş, derslerine devam etmesine rıza göstermiştir? Veya onun en meşhur talebesi, Dâru's-Sunne İmamı Mâlik İbn Enes, niçin onu daima medhetmiş, ondan hadis almış ve hadislerini en sahih hadis kitabı olarak şöhret kazanmış olan Muvattâ' adlı kitabında nakletmiştir? Ve nihayet Emevîlerin en şedit düşmanları olan 'Abbâsîler, Emevî âmâline hizmet etmiş olan bu imamın yalanlarını niçin ortaya dökmemişlerdir? Bilhassa felsefi ilimlerin revaç bularak, hadis ilminin kötülendiği ve hadis imamlarının en şiddetli işkencelere maruz bırakıldığı Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde, Emevîlere hizmet ettiği Goldziher tarafından ileri sürülen Zuhrî kötülenmemiş, veya kötülenmişse, diğer kötülünen hadisçilerle birlikte haberleri bize kadar intikal etmemiştir? Goldziher, onu kötüle-

12 İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fi't - târih*, IX, 342.

13 *et-Taķrîb*

yen haberleri nerelerde, hangi muteber kaynaklarda bulmuştur da, biz o haberleri görememiştir?

Evet. Goldziher bazı haberlere istinaden Zuhri'ye yalancılık isnad etmiştir; ve işte şimdi, Goldziher'in ele aldığı bu haberleri bizim de gözden geçirmemiz ve bu suretle, ulaştığı neticenin nasıl asıl ve esastan uzak, tahrif ve tashife müstenit bir iftira ve yalan olduğunu ortaya koymamız gerekmektedir.

Goldziher'in, Ya'kübî (Ö. 292 /904) den naklettiği bir habere göre, Emevî halifesi 'Abdu'l-Melik, Şam'da hüküm sürerken, 'Abdullah İbnu'z- Zubeyr de idareye karşı ayaklanmış ve Mekke dahil olmak üzere bütün Hicâz'ı ele geçirmiş bulunuyordu. Bu durum, hacc maksadiyle Hicâz'a gidecek olan Suriyeliler için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Daha doğrusu bu tehlike - tabii Goldziher'e göre- aslında Emevî halifesi 'Abdu'l-Melik içindi. Çünkü Hicâz'a giden Suriyeliler, burada 'Abdullah İbnu-z-Zubeyr'e bey'at etmeğe zorlanabilirler ve dolayısıyla Emevî idaresinin geleceği tehlikeye sokulmuş olurdu. Halife 'Abdu'l-Melik, bu endişe ile, Suriyelilerin Hicâz'a gitmelerini önlemek maksadiyle, Kudüsde Kubbetu's-Şahra'yı inşa etti. Sonra da Zuhri'ye başvurarak, bu Kudüs mescidine hacc için yapılacak bir ziyaretin, Mekke'de Ka'be'ye yapılacak ziyarete muadil olduğunu ifade eden bir hadîs uydurmasını istedi. Emevî halifelerinin âmâlîne hizmet eden Zuhri de, tabiatıyla halifenin emrine uyarak şu hadîsi uydurdu:

لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد : المسجد الحرام ومسجدى ومسجد بيت المقدس

Yani "binekler, yalnız üç mescide doğru koşturulur: Mescid-i Hârâm, benim mescidim ve bir de Beytu'l-Mağdis Mescidi"¹⁴.

Goldziher'in bu iddialarını gördükten sonra, haberi tahkik etmek maksadiyle, onu aldığı kaynağa, yani Ya'kübî Tarihine bakıyoruz ve bir daha hayretle görüyoruz ki, Halife 'Abdu'l-Melik'in, Zuhri'ye başvurarak böyle bir hadîs uydurmasını emrettiğine dair her hangi bir ibare yoktur. Buna karşılık, 'Abdu'l-Melik'in, halkı Mekke'ye gitmekten menettikten sonra onlara "işte İbn Şihâb Zuhri, size Hazreti Peygamberden şu hadîsi rivayet ediyor" dediği zikredilir¹⁵. Bu da gösteriyor ki, Goldziher, Taberi'den naklettiği haberde olduğu gibi burada da aynı tahrifi yapmıştır. Zuhri'nin bu hadîsi uydurduğuna dair elinde hiç bir delil bulunmadığı halde, böyle garip bir iddiaya kalkışmış ve onu yalancılıkla ittiham etmiştir.

14 Léon Bercher tercemesi s. 44.

15 Bkz. Ya'kübî târihi, III. 7 -

Burada üzerinde durulması gereken mühim bir nokta daha vardır. Bu nokta, Kudüs'teki Kubbetu's-Şahra'nın, Ka'be'ye muadil bir hacc mahalli olarak inşa edildiği yolunda ileri sürülen Ya'kübî haberidir. Bu habere, sair tarih kitaplarında rastlanmamaktadır ve esasen Goldziher de Ya'kübî'den başka bir kaynak gösterememiştir. Ya'kübî'nin şî'i olduğu maruftur. Şî'a ile Emeviler arasındaki husumet de bilinmektedir. Bu bakımdan, Ya'kübî'nin, bir Emevî halifesi hakkında ileri sürdüğü böyle bir haberi ihtiyatla karşılamak zorundayız. Hilâfet makamına geçmeden önce, zühd, takva ve ibadetiyle şöhret kazanmış bir halifenin, Ka'be dışında bir hacc mahalli inşa edip halkı buraya çekeceğini veya çekmek isteyeceğini kabul etmek çok güçtür¹⁶. Çünkü bu hareket, Kur'ânı Kerimin açık emirlerine aykırıdır ve küfürden başka bir şeyle tavsif edilemez. Diğer taraftan, bu kadar mühim bir hâdisenin Ya'kübî'den başka her hangi bir kaynaktan zikredilmemiş olması da, haberin gerçekle ilgisi olmadığı inancını kuvvetlendirmektedir.

Üzerinde durulması gereken diğer mühim bir nokta da, Kubbetu's-Şahra'nın, bizzat 'Abdu'l-Melik tarafından inşa edildiği hususunda beliren tereddütlerdir. Filhakika İslâmî kaynaklar, Kubbe'nin, 'Abdu'l-Melik'in oğlu Velid tarafından inşa edildiğini kaydederler¹⁷. Taberî'de gelen bir haberden

16 Julius Wellhausen bu konuda şöyle demektedir: "Suriye'nin siyasi bakımından ağırlığını daha da kuvvetlendirmek için, ibadetin (Kultus) ağırlık merkezini de oraya nakletmeğe teşebbüs edil (di). Buna fırsat ve sebebiyet veren hususî merkez mukaddes mahal olan Mekke'nin hemen hemen on yıl müddetle İbn Zubeyr tarafından işgal edilmiş ve bu yüzden hanedanlarına sadık kaldıkları nisbette Suriyeliler için güç erişilir bir mahiyet almış olması idi. Bu halden Abdülmelik tarafından, teb'asına Mekke'ye haccı hemen hemen yasak ilân etmek ve onlara Mekke yerine Kudüs'e hac yapmak tavsiye ve talebinde bulunmak hususunda faydalanıldı. Hiç olmazsa Euty chius bunu böyle bildirmektedir. Kat'î olan cihet Abdülmelik'in, Kudüs'e İslâmî bir Kultus yeri olarak daha büyük bir parlaklık teminine gayret etmiş olduğudur." Bu izahat için bkz. *Arap Devleti ve Sukutu*. (yazân: J. Wellhausen, çeviren Prof. Dr. Fikret İşıltan; İlahiyat Fakültesi Yayınlarından, Ankara 1963) s. 100.

Görüldüğü gibi, Wellhausen'in Euty chius'tan naklen verdiği malumat, aslında Ya'kübî'nin ve ona istinaden Goldziher'in ileri sürdükleri iddianın tekrarıdır başka bir şey değildir. Bununla beraber Wellhausen, "kat'î olan cihet Abdülmelik'in, Kudüs'e İslâmî bir Kultus yeri olarak daha büyük bir parlaklık teminine gayret etmiş olduğudur" demek suretiyle gerek Euty chius'e ve gerekse Goldziher'e muhalif bir görüş ortaya koymuş oluyor, çünkü, Abdülmelik'in, mukaddes bir belde olması itibarıyla Kudüs'e yüksek bir itibar ve ihtimam göstermesiyle, orayı, müslümanlar için bir ka'be veya hac mahalli yapması ve müslümanları bu maksatla zorlaması arasında büyük fark vardır. Kubbe'nin, Abdülmelik tarafından inşa olunduğu kabul edilse bile, nihayet bu, Mescid-i Akşa'nın müslümanlar nazarında mukaddes bir mevki olması dolayısıyledir. Esasen Zuhri tarafından rivayet edilen hadis de, bu gerçeği ortaya koymaktadır.

17 Bkz. İbn Keşir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 165; İbnu'l-Eşir, *el-Kâmil*, IV, 137.

öğrendiğimize göre, Velid, çeşitli binalar, saraylar ve sanat mahalleri inşa etmekle şöhret kazanmıştır. Bu bakımdan halkın günlük konuşmalarını, yeni yeni inşa edilen bu çeşit binalar teşkil ediyordu. Onu takip eden kardeşi Süleyman devrinde kız alıp vermek, evlenmek ve cariye edinmek gibi meseleler revaç bulduğu için halk, birbirlerine bu çeşit meselelerden sorar olmuştur. 'Omer İbn 'Abdi'l - 'Aziz devrinde ise, Kur'ânı Kerimin okunup hatmedilmesi gibi meseleler revaç bulmuş, birbirleriyle karşılaşan kimseler, Kur'ânı Kerimden ne kadar sure ezberlediklerini, kaç defa hatmettiklerini, ne zaman hatmedeceklerini sormağa başlamışlardır¹⁸. Bu haber bile, Kubbetu's-Şağra'nın, inşaat işlerinin son derece ilerlediği Velid devrinde inşa edilmiş olduğunu belirten diğer kaynakları teyid etmektedir. Bununla beraber yalnız Demiri, Kitabu'l-Ḥayevân'da Kube'nin, Velid tarafından inşa edildiği yolunda gelen haberleri tekrarlayarak, bu haberlerde ihtilâf bulunduğunu ileri sürer ve onun, 'Abdu'l-Melik tarafından inşa edildiğini söyler. İnşa sebebi olarak da, Ya'kübünin hacca ilgili malum iddiasını tekrarlar. Fakat, Demiri'nin ifadesine dikkat edilecek olursa, iddianın , aynı kelime ve ibarelerle Ya'kübî'den aktarıldığına kolayca hükmedilir¹⁹.

Kubbetu's-Şağra, ister 'Abdu'l-Melik devrinde, ister Velid devrinde inşa edilmiş olsun, şurası muhakkaktır ki, bunun bir hacc mahalli olarak inşa edildiği yolunda ya'kübî tarafından ileri sürülen iddia bazı müşrikler tarafından istismar edilmiş, İslâmiyete karşı yönelttikleri hücumlarında kıymetli bir delil olarak ele alınmıştır²². İşte bunlardan Goldziher, aynı Ya'kübî haberine istinaden hacc mahalli üzerinde şüphe ve tereddütler yaratmağa çalışırken, diğer taraftan , Zuhri'nin Beytu'l-Mağdis'le ilgili bir hadisini, iddiasının en kuvvetli delili olarak ileri sürmekten çekinmemiştir. Sonra da, bu hadisin, Emevî halifesi 'Abdu'l-Melik'in emri ile bizzat Zuhri tarafından uydurulduğunu iddia etmekle, zincirleme bir tahrif ve tahrif metodu kullandığını ortaya koymuştur.

18 Bkz. Taberi târihi, V. 266 - 7.

19 Bkz. Ya'kübî târihi, III. 7 - 8 ve ed-Demiri, *Kitâbu'l - ḥayevân*, I. 59.

20 Yukarıda Wellhausen'dan naklen Eutychius'un bu konudaki görüşünü naklettik (bkz. not 16). İslâm Ansiklopedisinde "Kubbetu's - Şağra" maddesini kaleme alan J. Walker de aynı iddiayı tekrarlamaktadır" ... filistinli tebealarımın asî bir ruh ile dönmelerinden korkan Abd al-Malik, hacılarını Mekke'den vazgeçirip, Kudüs'e çekmeğe karar verdi. Bir takım tamimler gönderip, niyetini açıkladıktan ve kuvvetli bir destek sağladıktan sonra, gayesini tatbik, yani Kudüs'ü güzelleştirmeğe başladı. Bunun üzerine milletine (de Vogüe, *Le temple de Jerusalem*, s. 75) "Bu kaya (Şağra) Ka'beniz olmalıdır" (Ya'kübî, II. 311) dedi" (Bkz. İslâm Ansiklopedisi, cüz 66. s. 945). Görüldüğü gibi, buradaki iddianın kaynağı da yine Ya'kübî'dir.

Goldziher, mezkûr hadîsin Zuhri tarafından uydurulduğunu iddia ederken, her nedense, aynı hadîsin Buḥârî ve Muslim'de yer alan diğeri rivayet şekillerini hesaba katmamıştır. Filhakika bu hadîs, Muslim'in *Şaḥîḥ*'inde üç turukla nakledilmiş, bu turuklardan biri de Buḥârî'de yer almıştır. Üç turuktan birincisi, Zuhri'nin Ebû Hurayra'dan rivayeti; ikincisi, Kaza'a'nın Ebû Sa'îd'l-Ḥudri'den rivayeti; üçüncüsü ise, Selmân el-Ağar'ın yine Ebû Hurayra'dan rivayetidir²¹. Yani hadîs, iki sahabî tarafından Hazreti Peygamberden rivayet edilmiş, bu iki sahabî'den de üç tâbî'î (Zuhri, Kaza'a ve Selmân) onu almıştır.

Görüldüğü gibi Goldziher, Zuhri'nin bu hadîsi uydurduğunu isbat edebilecek hiç bir delil gösterememiştir. Keza onun, hadîs imamları tarafından en ufak bir kusur sebebiyle dahi olsa, tenkit edildiğine dair her hangi bir haber verememiştir. Bununla beraber, onun hadîs uydurmağa müstait bir kimse olduğuna okuyucuyu inandırabilmek için, yine de bazı haberleri tahrif etmekten ve onlara aslına uymıyan mânâlar vermekten kendini alamamıştır. İşte bu haberlerden biri, hadîs kitabetiyle ilgili, Zuhri'nin bizzat kendi sözüdür. Muh-

21 Bkz. Muslim. Şaḥîḥ, Hadîs No. 415. 511 - 513. Goldziher'in iddiasına göre, İbnu'-Zubeyr fitnesi zuhur ettikten sonra Halife 'Abdu'l-Melik, Suriyelileri hac seferiden menetmiştir. Buna göre seferden men olayı, İbnu'-Zubeyr'in Hicâz'a hâkim olduğu müddetçe devam etmiş demektir; yani, 'Abdu'l-Melik, Haccâc kumandasındaki kuvvetleriyle İbnu'-z - Zubeyr'i imha edinceye kadar hac yolu kapalı kalmış ve ancak Hicri 73 senesinde öldürülmesiyle bu yol sefere açılmıştır. Buna göre, Halife 'Abdu'l-Melik'in, Zuhri ile temas kurup, ona mezkûr hadîsi uydurması için emir vermesi, hac yolunun kapalı kaldığı sıralarda olması lâzımdır. Fakat İbn Keşîr, İbn 'Asâkir'den naklen bize şöyle bir haber verir Zuhri'nin anlattığına göre, Medîne halkına âرز olan şiddetli bir darlıktan sonra, bu hadîsçi, Şam'a geçeder ve oradaki câmilerden birine girer. Câmide en büyük (ders) halkalarından birine katılır. Bu sırada Halife 'Abdu'l-Melik'in yanından gelmiş olan bir adam, Halifenin "ummu'l-veled" le ilgili bir hadîsi öğrenmek istediğini haber verir. Zuhri bu hadîsi bildiğini söyleyince, adam, onu elinden tutup Halifeye götürür. 'Abdu'l Melik, Zuhri'ye kim olduğunu, nesebini, Kur'ânı Kerimi hifzedip etmediğini sorar. Zuhri'nin bunlara ve diğeri sullere verdiği cevap Halifenin hoşuna gider, ona hediyeler ihsan eder ve sonra da onu zeki bulduğunu söyleyerek ilim yolunda çalışmasını tavsiye eder (el-Bidâye, IX, 340 - 1). Bu haberden anlaşılacağına göre, Zuhri, Halife ile ilk defa bu şekilde karşılaşmıştır. İbn Keşîr, bu karşılaşmanın tarihini bildirmez. Bununla beraber, Zehebî, bu müşkili halledecek şekilde mükemmel bir haber verir ve der ki: "Zuhri, H. 80 senesi civarında 'Abdu'l-Melik'e geldi. Onun ilmi, Halifenin hoşuna gitti ve borçlarını ödemesi için ihsanda bulundu" (Bkz. *Tezkiretu'l huffâz*, I. 109 - 110). Bundan anlaşılıyor ki, Zuhri'nin Halife 'Abdu'l-Melik ile karşılaşması, İbnu'-z-Zubeyr'in imha edilmesinden ve dolayısıyla hac yolunun açılmasından sonradır. Hac yolunun açılmasından sonra 'Abdu'l-Melik'in Zuhri'den böyle bir hadîs uydurmasını istemesi kadar abes bir şey olamaz. Bu bakımdan, Goldziher'in iddiası tamamiyle gerçek dışıdır ve yukarılarda da açıkladığımız gibi, içinde gizlediği malum maksadı istihdaf etmektedir.

telif kaynaklar tarafından Zuhri'den nakledilen bu haber şöyledir: *أكرهنا عليه هؤلاء الأمراء* Yani bu sözü ile Zuhri, halifelerin, kendisini hadis yazmağa zorladıklarını ifade etmiştir. İşte Goldziher bu sözü ele alarak, iktidarın arzularını desteklemek bâbında Zuhri'nin pek uysal davranışlı bir kimse olduğunu iddia etmiş ve dolayısıyla bu iddia, onun, Zuhri hakkında, halifelerin arzularına uyarak hadis uydurulabileceği hükmünü vermesini sağlamıştır. Fakat Goldziher'in ele aldığı bu sözün, Zuhri'nin halifeler adına hadis uydurmasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Eğer Goldziher, bu sözün sebebi vürûdunu araştırmak zahmetine katlansaydı, şüphesiz, Zuhri'yi halifeler için hadis uydurmağa müstait bir kimse olarak tanıtmak imkânından mahrum kalırdı. Goldziher'in hesaba katmadığı veya katmak istemediği bu sözün sebep-i vürûdu şudur: Bir gün, Halife Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik, Zuhri'den oğulları için hadis yazmasını talebetmiş, ona bir de kâtip göndermiştir. Zuhri, bu kâtime 400 hadis yazdırmıştır. Ancak aradan bir müddet geçtikten sonra Halife, bu hadislerin kaybolduğunu söyliyerek onların yeniden yazılmasını Zuhri'den istemiştir. O da bu emre itaat ederek, bu 400 hadisi tekrar yazıp Halifeye göndermiştir. Halife Hişâm, ilk yazılan 400 hadisle sonradan yazılanları karşılaştırmış ve aralarında tek bir harf değişikliğinin dahî bulunmadığını görmüştür²³. Bir başka haberde, yine Hişâm İbn 'Abdi'l-Melik, oğulları için Zuhri'den hadis yazmasını istemiş, bu iş için iki de kâtip tahsis etmiştir. Kâtipler, Zuhri'ye bir sene müddetle gelip gitmişler ve ondan pek çok hadis yazmışlardır. İşte bu hâdise üzerinedir ki Zuhri, halifelerin, kendisini hadis yazmaktan usandırdıklarını söylemiştir²⁴. Görüldüğü gibi, bu hâdisede ve bu hâdisede ile ilgili olarak söylenen bir sözde, Goldziher'in iddia ettiği gibi, Zuhri'nin halifelerin emriyle hadis uydurduğu neticesini verecek hiç bir mâna yoktur. Fakat Goldziher, İslâm dininin en mühim bir kaynağı olan hadîsin değerini küçültmek gayesi güttüğü için, sahih haberleri daima tahrif, güvenilir hadisçileri de yalancılıkla ittiham etmekten çekinmemiştir. Ne var ki, onun bu tahrifleri, meseleye biraz vâkıf olan her insaf sâhibi tarafından kolayca anlaşılacak bir mahiyet arzeder.

Şimdi burada Goldziher'in, oldukça garip bir zihniyetini daha açıklamağa çalışacağız. Yukarıda onun, müslümanlar arasında güvenilir bir hadîsçi ola-

22 Bu haber için bkz. İbn Sa'd, II . 135; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 145.

23 Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I 104; İbn. Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, IX. 449.

24 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V. 143. İbn Keşîr, Zuhri'yi hadis yazmağa zorlayan halâfenin kim olduğunu açıklayan şöyle bir haber verir. Bu haber, Zuhri'nin, yukarıda zikrolunan sözünü ne maksatla söylediğini açıklayan diğer haberleri teyid eder mahiyettedir: *كان هشام هو الذي أكره الزهري على كتابة الحديث* "Ebu'l-Meliş der ki: Zuhri'yi hadis yazmağa zorlayan kimse (Halife) Hişâm idi" (Bkz. *el-Bidâye*, IX. 345)

rak tanınan Zuhri'yi nasıl yıkmağa ve gözden düşürmeğe gayret sarfettiğini bir iki misalle gördük. Şimdi de hadisçiler arasında kezzâb, yani yalancı olarak tanınmış bir kimseyi nasıl takdim etmeğe ve ne gibi bir netice çıkarmağa çalıştığını görelim.

Abbâsî halifelerinden Hârûnu'r-Reşid'in babası Mehdî, güvercin beslemekten ve onları yarışa sokmaktan hoşlanan bir kimse idi. Goldziherin belirttiğine göre, bu oyunun tarihi çok eski idi ve Allahın gazabına uğramış olan Sodom halkı tarafından icad edilmişti. Ancak şeriatın da yasakladığı bu oyun, Halife için büyük bir endişe kaynağı oluyordu. Çünkü Mehdî, çok düşkün olduğu bu oyunla İslâm şeriatını ihlâl etmek istemiyordu. İşte o zaman Gıyâs İbn İbrâhîm en-Naħa'î isminde dindar ve zâhid bir kimse çıkıyor ve Halifenin endişesini gidermek için, şöyle bir hadis rivayet ediyor: لا سبق الا في خف أو حافر أو جناح

Yani "yarışlar, yalnız pençeli, tırnaklı veya kanatlı hayvanlarla yapılır". Hakikatta bu hadis, sonundaki أو جناح ibaresi olmaksızın *Sunen-i erba'ada* ve Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde yer almıştır. Ancak biraz önce ismini zikrettiğimiz Gıyâs, hadisin sonuna أو جناح (yahut kanatlı) ibaresini de ilâve etmek suretiyle, güvercin gibi kanatlı hayvanların da müsabakalar için beslenebileceğine Hazreti Peygamerin ağzından müsaade vermiş, aynı zamanda Halifenin endişesini de gidermiştir. İşte Goldziher, bu hâdiseyi naklettikten sonra şu görüşü ileri sürmüştür: "Anlatıldığına göre Halife, hileyi sezerek hadislerin tahrifine sebep olan bütün güvercinleri öldürmüştür. Fakat ne de olsa bu vak'a, bize, bir saray ilâhiyatçısının, hadislerin tasarrufuna muktedir olduğunu göstermektedir. Nazariyatı, hayatın amelî kısmıyla mutabık bir halde tutmak isteyen ilâhiyatçılar, böyle marifetlere başvurmak zorunda kalmışlardır"²⁶.

İşte müsteşrik Goldziher'in zihniyeti ve ilim adına esef edilecek metodu bu vak'a ile ilgili görüşlerinde kendisini göstermektedir. Hadis rivayetinde doğruluğu ile şöhret kazanmış bir hadisçiyi, yani Zuhri'yi yalancılıkla ittiham edebilmek için çeşitli haberleri tahrif etmekten çekinmeyen Goldziher, son zikrettiğimiz misalde, Halifenin gözüne girmek maksadiyle hadis uyduran Gıyâs İbn İbrâhîm hakkında malumat vermekten çekinmiş ve onu, sadece, sarayda mevki kazanmış bir ilâhiyatçı olarak takdim etmiştir. Diğer taraftan, böyle bir saray ilâhiyatçısının, hadislerin tasarrufuna muktedir olduğunu söylemek suretiyle, onun, hadis rivayetinde bir otorite olduğu inancını zihinlerde yerleştirmeye çalışmıştır. Halbuki Gıyâs, hadis münekkitleri arasında ma-

25 Léon Bercher tercemesi s. 82.

26 Aynı eser, s. 83.

ruftur. Yahyâ İbn Ma'in, onun hakkında *kezzâbun* demiştir. Ahmed İbn Hanbel ترك الناس حديثه (=hadisini terkettiler) demiştir. Buḥārî تركوه (=terkettiler) demiş; Cevzicānî, kaynağını zikretmeksizin bazı kimselerden "onun hadîs vazettiği" haberini nakletmiştir.²⁷ İşte Goldziher, bu haberleri meskût geçerek, bir yalancının, hadisçiler arasında bir otorite olduğu kanaatını uyandırmağa çalışmış, sonra da bu şahısla Halife Mehdî arasındaki hâdiseyi naklederek, sözde otorite olarak tanınan bu gibi kimselerin nasıl hadîs uydurduklarını isbata kalkışmıştır.

İşte, bir makale çerçevesi içinde zikrettiğimiz bu misaller, Garp âleminde İslâmî araştırmalarıyla ün salmış, değeri ilim dünyasınca teslim edilmiş bir müsteşrikin ilmi faaliyetine ve bu faaliyette sâhip olduğu zihniyete ışık tutacak tenkidî bir araştırmadır. Bu araştırma, bize şu hususu bir kere daha göstermiştir ki, bir müsteşrikin, bizim meselelerimizle ilgili incelemelerinde ulaştığı netice ne olursa olsun, biz, bu neticeyi ihtiyatla karşılamak zorundayız. Şüphesiz onların incelemelerinden haberdar olacağız; fakat kendi meselelerimizi, yine kendimizin halletmek zorunda olduğumuzu da unutmuyacağız.

27 Zehebî, *Mizānu'l-i'tidāl*, III. 337. Halife Mehdî'nin, "görüyorum ki kafan, Hazreti Peygambere yalan isnad eden bir kezzâbın kafası" diyerek onu kovalaması ve güvercinlerini kestirmesi ile ilgili haberler için bkz. Suyûtî, *Tadribu'r-râvî*, s. 187; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l haşîş*, s. 94.